

XITOIY MANBALARIDA MOVAROUNNAHRDA HUKMRONLIK QILGAN MO'G'ULLARNING SIYOSIY VA KO'CHIRISH FAOLIYATI BAYONI

Adolat Xushbakovna Raxmankulova

Toshkent amaliy fanlar universiteti dotsenti, t.f.n.

Muxtorova Gulhayo Alisher qizi

Toshkent amaliy fanlar universiteti talabasi

Annotatsiya. Mazkur maqolada Xitoy tarixiy manbalari, xususan "Yuan Shi" yilnomasi asosida Movarounnahrda hukmronlik qilgan mo'g'ullarning siyosiy va ko'chirish faoliyati tahlil qilinadi. Unda mo'g'ul xonlarining mintaqadagi boshqaruv tizimi, Chig'atoy ulusining shakllanishi, hunarmandlar va elita vakillarini imperiya ichkarisiga ko'chirish siyosatining o'ziga xos xususiyatlari yoritilgan. Shuningdek, xitoy manbalaridagi ma'lumotlar arab va fors yozma yodgorliklari bilan qiyosiy tahlil etilgan.

Kalit so'zlar: Chig'atoy ulusi, Movarounnahr, mo'g'ullar, Xitoy manbalari, Yuan Shi, ko'chirish siyosati, siyosiy faoliyat.

Аннотация: В данной статье на основе китайских исторических источников, в частности хроники «Юань ши», анализируется политическая и переселенческая (депортационная) деятельность монголов, правивших в Мавераннахре. Освещаются особенности системы управления монгольских ханов в регионе, формирование Чагатайского улуса, а также политика принудительного перемещения ремесленников и представителей элиты вглубь империи. Кроме того, данные китайских источников подвергнуты сравнительному анализу с арабскими и персидскими письменными памятниками.

Ключевые слова: Чагатайский улус, Мавераннахр, монголы, китайские источники, Юань ши, переселенческая политика, политическая деятельность.

Abstract: Based on Chinese historical sources, in particular the "Yuan Shi" chronicle, this article analyzes the political and relocation activities of the Mongols who ruled in Mawarannahr. It highlights the specific features of the administrative system of the Mongol khans in the region, the formation of the Chagatai Ulus, and the policy of forced displacement of artisans and elite representatives deep into the empire. Additionally, data from Chinese sources are subjected to a comparative analysis with Arabic and Persian written monuments.

Keywords: Chagatai Ulus, Mawarannahr, Mongols, Chinese sources, Yuan Shi, relocation policy, political activity.

Dunyo tarixida imperiyalar taqdiri, ularning keng hududlarni egallashi va turli xalqlar hayotiga ko'rsatgan ta'sirini o'rganish har doim dolzarb masalalardan biri bo'lib kelgan. Ayniqsa qisqa muddat ichida ulkan hududlarni zabt etib, mustahkam siyosiy tuzum yaratgan Chingizxon asos solgan mo'g'ul imperiyasi tarix sahnasida tub burilish yasagan hodisa sifatida alohida ahamiyatga ega. Mo'g'ullar tarixi doim dolzarb mavzu hisoblanib, dunyoning ko'pgina qismini XII-XIV asrlarda ko'plab etnik guruhlarini qamrab olganligi bilan farqlanadi. Bugungi kunda mo'g'ullar davrini o'rganishga bo'lgan yondoshuvlar tubdan o'zgarib, tarixiy jarayonlarni yangicha asoslarda talqin qilish zarurati ortib bormoqda. Arab va fors tilidagi kabi sharq manbalarini

o'rganish orqali turli ma'lumotlar aniqlanmoqda. Bunda ayniqsa, Xitoy manbalarida Movarounnahrda hukmronlik qilgan mo'g'ullar tarixini chuqurroq o'rganish zarurati ham tug'ulmoqda. Movarounnahr hududida mo'g'ullar hukmronligi davri ko'plab tarixiy manbalarda yoritilgan bo'lsada Xitoy tarixiy manbalari asosida mazkur masalani o'rganish yetarli darajada tadqiq etilmagan. Boisi, mo'g'ullar imperiyasi tarixini o'rganish nihoyatda keng hududni, juda uzoq vaqtni va ko'plab tillardagi manbalarni ko'rib chiqishni talab qiladi. Zero, ko'chmanchi mo'g'ullarning olib borgan siyosati va ularning madaniyatini yoritib beruvchi manbalar juda kam.

Jahon tarixshunosligida mo'g'ullar hukmronligi masalasi keng o'rganilgan bo'lsa-da, asosan Oltin O'rda va Xulagular davlati tarixiga e'tibor ko'proq qaratilgan. Biroq so'nggi o'n yilliklarda Movarounnahrni o'z ichiga olgan Chig'atoy ulusining tarixi ham tadqiqotchilar tomonidan yangi izlanishlar va yangiliklar bilan yoritilmoqda. Ayniqsa, ushbu hudud tarixini xitoy manbalari asosida chuqurroq o'rganish hamda arab va fors manbalari bilan tanqidiy hamda qiyosiy tahlil orqali tadqiq etish masalasi hali ham dolzarb ilmiy muammo bo'lib qolmoqda.

Yurtimizda bugungi kunda milliy davlatchilik tarixining asoslarini yanada chuqurroq o'rganish masalasi kunning ustuvor vazifasi sifatida belgilangan. Mo'g'ul tarixi har doim dunyoning ko'pgina qismini egallaganligi farqlanib kelgan. Shu boisdan, Movarounnahrda mo'g'ullar hukmronligi tarixini hamda Chig'atoy ulusining ijtimoiy-siyosiy tarixini o'rganish dolzarb ilmiy yo'nalishlardan biri hisoblanib kelmoqda. Chunki xitoy tarixiy an'analari asosida olib borilgan manbalar nafaqat voqealar bayoni, balki ularning siyosiy, madaniy hamda xronologik talqinini ham o'z ichiga oladi. Bu esa mazkur davr tarixini yanada chuqurroq anglash imkonini beradi.

Movarounnahrda mo'g'ullar hukmronligi va Chig'atoy ulusining shakllanish jarayonlari Xitoy tarixshunosligida muhim tadqiqot yo'nalishlaridan biri bo'lib, mazkur mavzuga oid eng qadimiy va ishonchli yozma manbalar aynan Xitoy tarixiy-adabiy an'analari doirasida shakllangan. Dastlab, xitoy tilidagi Xitoy imperatorlik tarixiy yilnomalaridan biri bo'lgan "Yuan Shi" ("Yuan tarixi")ni alohida o'rganishgan. Zero, mazkur asar Yuan sulolasi qulaganidan so'ng, XIV asrning 60-70 yillarida rasmiy tarzda tuzilgan bo'lib, mo'g'ullar davri siyosiy, harbiy, iqtisodiy va ma'muriy jarayonlarini yorituvchi fundamental manbalardan biridir. Jumladan, "Yuan Shi" tarkibidagi "Liechuan" (biografiyalar), "Benji" (podshohlar yilnomalari), "Zhiguan" (ma'muriy bo'limlar tavsifi) va "Dilizhi" (yerlar, viloyatlar tavsifi) kabi bo'limlari mo'g'ullar tarixini tadqiqi etishda ko'proq ahamiyatlidir.

Mazkur bo'limlarda Chingizxon va uning vorislarining siyosiy faoliyati, mo'g'ullar imperiyasining tashkil topishi va kengayishi, Movarounnahr hamda unga tutash hududlarda amalga oshirilgan harbiy yurishlar, boshqaruv tizimi va ma'muriy islohotlar haqida muhim ma'lumotlar keltirilgan. Ayniqsa, asarda Chig'atoy ulusi bilan bog'liq voqealar, ulus hududidagi siyosiy vaziyat, markaziy hokimiyat bilan munosabatlar hamda mahalliy boshqaruv amaliyotiga oid qaydlar uchrashi bilan qimmatlidir.

Shuningdek, "Yuan Shi"da ko'plab tarixiy shaxslarning tarjimai hollari berilgan bo'lib, ular orqali mo'g'ul amaldorlari, harbiy sarkardalar, mahalliy boshqaruv vakillari va ulus zodagonlarining faoliyatini tiklash imkoniyati mavjud. Asarda uchraydigan geografik ma'lumotlar esa Movarounnahr, Yettisuv, Sharqiy Turkiston va unga qo'shni hududlarning siyosiy-geografik holatini aniqlashda muhim manba vazifasini bajaradi. Biroq "Yuan Shi"ning ayrim kamchiliklari ham mavjud. Asar qisqa muddatda tuzilganligi sababli ba'zi voqealarning xronologiyasida noaniqliklar, shaxs va joy nomlarining transkripsiyasida tafovutlar uchraydi. Shunga qaramay, u mo'g'ullar imperiyasi va Chig'atoy ulusi tarixini o'rganishda eng muhim va nufuzli yozma manbalardan biri sifatida o'z ahamiyatini saqlab qolgan.

Xitoy manbalari, xususan “Yuan Shi” yilnomalari mo‘g‘ullarning Movarounnahrda o‘ziga xos ko‘chirish (ko‘chmanchilik va demografik) siyosatini ochib berishda muhim poydevor bo‘lib xizmat qiladi. Ushbu manbalarga ko‘ra, mo‘g‘ul xonlarining mintaqadagi ko‘chirish siyosati ikki asosiy strategik yo‘nalishda amalga oshirilgan: birinchidan, Samarqand, Buxoro va Xorazm kabi yirik shahar markazlaridan hunarmandlar, me‘morlar, muhandislar hamda olimlarning imperiya markazi (Qoraqurum) va Shimoliy Xitoyga ommaviy ravishda majburiy deportatsiya qilinishi; ikkinchidan, Chig‘atoy ulusi tarkibidagi bo‘shagan yaylov va voha hududlariga turli ko‘chmanchi harbiy-etnik guruhlarining joylashtirilishi. Bundan tashqari, “Yuan Shi” tarkibidagi biografik ma’lumotlar (“Liechuan” bo‘limi) Yuan imperiyasi boshqaruv tizimida soliq yig‘uvchi, noib va madaniy elita sifatida faoliyat yuritgan va Xitoy hududiga ko‘chirilgan movarounnahrlik musulmon (xitoy manbalarida “*semu*” deb atalgan) amaldorlarning hayoti va ma’muriy faoliyatini tizimli o‘rganish imkonini beradi.

Xulosa qilib aytganda, “Yuan Shi” yilnomasi mo‘g‘ullar imperiyasi ba Chig‘atoy ulusining siyosiy hamda demografik tarixini o‘rganishda eng muhim nufuzli xitoy manbalaridan biri hisoblanadi. Ushbu asar nafaqat Movarounnahr hududidagi yirik harbiy yurishlar, ma’muriy boshqaruv tizimi va siyosiy jarayonlarni, balki imperiyaning strategik ko‘chirish (deportatsiya) siyosatini yoritishda ham beqiyos manbashunoslik poydevoridir. Ayniqsa, voha shaharlaridan hunarmandlar va madaniy elita vakillarining markaziy hududlarga ko‘chirilishi hamda movarounnahrlik musulmon amaldorlarning Yuan Xitoyidagi ma’muriy faoliyatiga oid ma’lumotlar asarning ilmiy qimmatini yanada oshiradi. Ayrim xronologik va transkripsion kamchiliklariga qaramay, “Yuan Shi” ma’lumotlari Markaziy Osiyoning XIII–XIV asrlar ijtimoiy-siyosiy va ko‘chirish tarixini qayta tiklashda hamda ushbu davrni arab va fors manbalari bilan qiyosiy-tanqidiy tahlil qilishda fundamental ahamiyatga ega bo‘lib qolaveradi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Sung Lian 宋濂: 《元史》第二册 // 《二十四史》. 第21卷. 北京–上海: 中华书局, 1958. 第27404页。
2. 元史》Yuan Shi卷10《6后妃表》称“孛儿台旭真皇后, 弘吉烈氏, 至元二年 (1265) 追谥光献”, 页2693-2694。
3. 元史》Yuan Shi, 中华书局点校本, 1976年, 页2715-2716。
4. De Rachewiltz I. The Secret History of the Mongols (2 vols). – Brill, 2004. – 1347 p. 羅依果 (Igor de Rachewiltz) 著, 李文君譯, 〈脫列哥那合敦是窩闊台的. “六皇后” 嗎? 〉, 《蒙古學信息》, 2003:
5. Igor de Rachewiltz. In the service of the khan. Eminent Personalities of the Early Mongol-Yiian Period(1200-1300). With the assistance of May Wang. - Wiesbaden : Harrassowitz, 1993. – P. 849.

Internet saytlari.

1. <http://archive.org>
2. <https://www.mughallibrary.com>
3. <http://cat.lib.unimelb.edu.au>